

NOVI HUMANIZAM

Dušan Ičević

Elektrotehnički fakultet Univerziteta u Beogradu

Rezime: U tekstu se ukazuje da se novi humanizam otkriva u samoosvješćivanju čovjeka za smisleni život u društvu. Istovremeno se otkrivaju i nove okolnosti i moguća iskušenja za čovjekov samorazvoj, kao posledice koegzistencije tehničkog univerzuma i najave obnove religioznosti. Razmatraju se i panteističke ideje svjesnosti Prirode i čovjeka u njoj, i načini za ispunjenje čovjeka kroz sopstvena i zajednička djela. Usredsređen na ljubav, mir i dobrotu, svaki čovjek i ljudsko društvo mogu doprineti humanom smislu svekolikog života.

Kategorijalno bi se moglo svestrano utvrđivati svaka naznačena jedinica u trojstvu. Za raspravu je, pak, uputnije da se makar ovlaš navedu samo osnovne pojmovne odrednice.

Svijest i religija su beskrajno varirane u naučnim elaboracijama. Novi humanizam je sintagma, ili slogan, koji se povremeno ponavlja, i vjerovatno je neuhvatljiv za striktno naučno definisanje. Ako je svijest moguća predodrednica novog humanizma, znači novo shvatanje humanizma, onda se u *samosvijesti* nalazi izlaz. Ako je, pak, religiozna svijest najava budućeg humanizma, u predviđanju da će 21. vijek biti označen obnovom religioznosti, onda se smješta u spiritualnu objavu konačno nadenog smisla. Pošto je humanizam čovječnost, čovekoljubivost, možda bi valjalo sve začeti od - *čovjeka*; i svijest i religiju posmatrati kao čovjekovo delo. I "društvo je rezultat uzajamnog djelovanja ljudi" (K. Marks). Latinsko *re-ligare* je značilo "ponovo povezati", a religija ono što nas povezuje sa zajedničkim ishodištem. U vrhu biološke evolucije čovjek je postao svjestan, stvorio kulturu, nadorgansko. Došao je do vrhunske sposobnosti da zna, da *zna da zna*, da misli i stvara, samostvara. Čovjekovo društvo kao *otvoreni sistem* [1] obavlja proces *negentropije*, negativne entropije, kojom se neminovno kretanje od reda prema neredu i haosu može preprečavati organizacijom i informacijom, jezikom i kulturom, komunikacijom (latinsko *communio*: deliti, opštiti, prvobitno u vjerskom značenju: pričest). Može se, naravno, i samouništiti u vječitoj težnji da sve dosegne, i zađe iza granica mogućeg, koje stalno proširuje, ali je nada da će umno otkrivati nove okolnosti i sredstva opstanka.

U središtu bi, znači, bila rasprava o čovjeku, koji ispunjava svoju svijest i u religioznoj objavi i obećanju, i samostvara svoj način života i svijet u konkretnom društvu. Jesu li na pomolu novi "humanizam i renesansa"? Kakvi, čiji, u opreci - čemu? Možda ateizaciji, sekularizaciji? Ili tehnici, koja je informatikom obuhvatila i prožela savremeno društvo u svemu?

I

Mijenjaju li se vrednosni i situacioni redosljedi čovjekovog razvoja?

Prema Kostasu Akselosu, nakon tri prethodna povijesna razdoblja: grčkog, okupljenog oko ideje *Prirode*, jevrejsko-hrišćanskog, okupljenog oko ideje *Boga*, i novovjekovnog, okupljenog oko ideje *Čovjeka*, nastupa planetarno razdoblje *Tehnike*, koja počinje da vlada [2]. Je li, možda, tehnika postala - nova religioznost? Pronalazak čipa nazvan je "osmim danom stvaranja svijeta". Je li nagovještaj zbilje, ili samo pošalica, nastala povodom skokovitog napretka računarske tehnike, kad tvorac *n-te* generacije računara postavlja neizbježno pitanje svom "čedu": "Ima li Boga?" Odgovor je: "Da, sada ga ima!"

Sekta Svetog Silikona već desetak godina propovijeda sveg svemogućeg Boga kompjutera, na svojoj svetoj knjizi - Binarnoj Bibliji. Oni apsolutno veruju u novog spasitelja - Tehniku [3]. Ako je prava pobožnost da je Bog svuda, i pravi vjernik ako ga nosi u sebi, onda i novi vjernici Tehnike u svojim PC-ima imaju neprekidnu intimnu ispovjedaonicu i lični oltar, i u mreži interneta svoju svuda rasprostrtu crkvu i zanesenu sabraću, ne samo u hakerima, nego u svima koji uživaju ili koriste najnovije i sve moćnije "alatke" savremene tehnike. I tako počinje jedna vrsta New Age!

Svakako nije na vidiku, nego tek kroz pedeset godina "građansko robotsko društvo" koje zamišlja Hans Moravčík [4]. Roboti, "djeca uma", će, po njemu, tada biti drugovi, pomoćnici i nasljednici čovjeka, postepeno stvarajući svoje društvo. Još od Karela Čapeka, koji je prvi u svojoj drami "Rossumovi univerzalni roboti" upotrijebio ime robota, vrste androida, otvorena je filozofsko-pojmovna i industrijsko-društvena neizvjesnost kakve su mogućnosti i ishodi čovjekovog neprekidnog uznošenja u tehnički univerzum. U osnovnom značenju robot je iz robote, prisilnog rada (kod nas iz rabote, što daje i raba Božjega), pa je razumljiva i bojazan onih koji u tehničkim izumima ne vide samo pomagala, nego i novog vlasnika, vlastodršca i gospodara, odnosno manipulatora njima - robo(t)vlasničko društvo. U nastavku, ili u zamjenu za postojeće društvo najavljuje se društvo znanja - za znanje u kome će okosnica razvoja biti informacija i znanje, a ne više zemlja, kapital i radna snaga [5]. Predviđa se da će "vještački um" ubrzo nadvladati prirodni ljudski um, ili da će velika većina čovječanstva biti u naučnom svijetu!?

Hoće li doskorašnju kompartijsku utopiju zamijeniti kompjuterska utopija? Hoće li Orvelovog "Big Brothera", koji "Watches you" naslijediti "Big Computer", koji "Follows you"?

Ja sam suzdržan prema tvrdnjama da se nikad neće napraviti stroj, u svemu podoban čovjeku, koji će ga u svemu nadmašiti, i zamijeniti, možda učiniti da nestane "kao pješćani lik na žalu" (Mišel Fuko). Za sada, i zadugo, biće više iskušenja hoće li čovjek "vedri robot" (Rajt Mils) odista učiniti toliko podložnim i podvornim da bude samo sredstvo za ispunjenje "viših ciljeva", svejedno kojeg i kakvog boga.

Nikako ne vidim apokaliptične ishode čovjekovog svekolikog uzvisivanja novih tehnologija, niti oboženje koje će ga u svemu zadovoljiti. Čovjek je mnogo kompleksnija, protivrečnija i složenija cjelina prirodnog, rodnog, radnog, umstvenog, osjećajnog, praktičnog itd. bića, bivstvovanja i djelanja da bi se mogao zatvoriti u

koju/kakvu bilo, makar i univerzalističku, ideju i dogmatiku. Može da ga zanese znatiželja, i da ponavlja Faustovsku pogodbu, ali se nikad ne istroši u prigodnim ili prolaznim zanosima.

II

Čovjek je *biće potreba*. A potrebama nikad kraja. Sve dok stvara potrebe, i nastoji da ih ispunjava, čovjek će opstajati. Kad prestanu potrebe, nestaje i čovjek. No, potrebe se neprekidno i beskrajno razvijaju. Čovjekovo nezadovoljstvo onim što ima nagoni ga da neprestano zamišlja, istražuje, izmišlja, otvara nove krugove znanja i svijeta. Dokle može da seže čovjekova žudnja za osobnim dodirima Univerzuma jeste, da dovedem do apsurd, trenutna potreba da se nađe na obodu beskrajne zakrivljene Vasion, ne samo misaono, nego i - fizičkim prisustvom.

Od Velikog praska razvoj je tekao u više evolucijskih ravni, koje će, ako tako nastave, po mišljenju Pitera Rasela, čovječanstvo integrisati u jedinstvenu cjelinu - društveni nadorganizam, koji će nalikovati Globalnom mozgu. Zemlja - Gea, koja je *živo biće* (svime na sebi, u sebi i oko sebe), bila bi svojevrsni misleći organizam, a na principu rada svih kretala bi se ka visokosinergetskom društvu. Ona bi dostigla ekvivalent ljudske svijesti, postala *svjesno biće*, pojavila bi se peta evolucijska ravan - Zemaljsko polje. Pošto u našoj galaksiji ima mnoštvo planeta sa svjesnim životom nalik Gei, mogao bi se zamisliti galaktički nadorganizam, koji je šesta evolucijska ravan. Čitav Svemir bi bio živi sistem, u kome oko deset milijardi galaksija kao nadorganizmi međusobno komuniciraju i vode do univerzalnog nad-organizma, što je sedma evolucijska ravan. Tako se zatvara krug Univerzuma, što se može nazvati i Brahman. Ili će se samourušiti, kroz Veliki usisaj, vratiti kroz crnu rupu na prapočetke, pa opet iznova [6]. Uzbudljiva je zamisao da se svjesnim naporima u doživljaju jedinstva sa svijetom dostiže "čisto Ja", zapravo Univerzum koji se razvija u nama.

Je li sve već u Svemiru dato, znano, od nastanka, pa čeka da se otkrije, ili je neprekidno neposredno stvaranje svijeta, života, djela, ili se istovremeno sve nastavlja, nakuplja, taloži, sublimiše, transformiše. Ako je čovjek tek umno zrnice koje se vrti i otkriva, nasumice ili namjerno, svekolike tajne Kosmosa, po trenutnoj ili naučenoj moći spoznaje: kako da opstane sam za sebe. Ako je, pak, sve u svijetu jedinstveno: kako čovjek da se osvješćuje / prosvjetljuje u spajanju sa "vrhovnom Istinom" svega. Jesu li ljudi samo primaoci, prenosioci, skladištari, prometači, odašiljači onoga što je već u prirodi, koja odvajkada sve zna. Jesu li samo odabrani, prizvani, nadareni u moći da naslute, načuju, prizovu, poimaju, pronose, (o)smisle u sebi, tvore svojim umjetničkim, misaonim i drugim načinima, svojim djelom svekoliko tajne, dok većina ljudi samo bludi oko sebe, tavori, čeka da "progleda" pomoću proroka više sile u koju / kakvu vjeruju.

Je li, ipak, "tajna čojku čovjek (je) najviša" (Njegoš)? Dokle?

III

Čovjekova potreba je i da *vjeruje*; ona je njegova urođena osobina. Nikakav je onaj koji ne vjeruje ni u što. Ako ne vjeruje ispražnjen je u osnovnoj supstanci. I religija je čovjekovo vjerovanje u više sile, u onostrano, u svjetovnoj religiji i ovostrano. Čovjek je svojim ljudskim rastom od pravremena, praznovjerica, sujevjerica, koje ga prate nezavisno od obima spoznaje, neznaboštva, mnogoboštva, dospio do jednog Boga, koji je u svakoj religiji Jedini Tvorac, svedržitelj, dobročinitelj, izbavitelj. Čovjek bi skapao u sopstvenoj bijednosti kad se ne bi uznosio i zatomio Višim bićem. Zvanične religije upravo na čovjekovoj potrebi za spasenjem, i na ovom i na onom svijetu, uveliko uspijevaju da obuzmu vjernike. U svakodnevnom životu je, međutim, izvodljivo da se manipuliše vjerskim osjećajima, simbolima i obredima, pristalice pridobijaju radi crkveno-svešteničkog probitka ili za sukobe sa tuđim, tuđinskim religijama, pa se osnovno sveto učenje preobraća u sredstvo zadobijanja moći i vjerske ratove.

Hoće li nastupati *sudari civilizacija*, kako najavljuje Semjuel Hatington, upravo po religijskim pripadnostima i krugovima? Civilizacijske krugove uglavnom poistovjećuju sa velikim svjetskim religijama: zapadni, konfučijanski, japanski, islamski, hindu, pravoslavni, latino-američki i, možda, afrički, koje daju potpuni identitet društvenim grupama. Religija je zapravo glavna određujuća karakteristika civilizacija, koja proizvodi osnovne razlike i sukobe, a rubni ratovi su “uvijek između naroda različitih vjera”. Po svom modelu objašnjava doskorašnje sukobe: bosanski (Sloveni - pravoslavni i muslimani), kavkaski (hrišćanski Jermeni protiv islamskih Azera), kašmirski (između hindua i muslimana), u srednjoj Aziji (između Slovena pravoslavnih i muslimana). Mogući su sukobi između islamske (predvođenje Iranom) i konfučijanske (predvođene Kinom) [7].

U istoj optici je vjerovatno i tvrdnja da predstoji veliki svjetski *sukob religija* navalom fundamentalizma, posebno islamskog, koji svuda zameće ratove u namjeri da zavlada. Zapravo, sve tri monoteističke religije odvajkada teže da nametnu svog Boga, i u njima jevrejski, hrišćanski ili muslimanski militantni aktivisti “imaju sličnu manihejsku viziju istorije i savremenog svijeta, i sebe smatraju jedinim vjernicima koje okružuje grijeh” [8]. Vjerski ratovi su poznati u istoriji, i trajali su dugo, nepomirljivo i pogibeljno za brojno stanovništvo, za različite kulturne tradicije i vrijednosti. Svi su nastupali u ime prave vjere koja se brani svim sredstvima. I isti Bog je korišćen za suprotne praktičke ciljeve. U hrišćanstvu je Isus Hristos sa grančicom mira preobraćen u ratnika s mačem, opravdan starozavjetnom porukom o odmazdi. U islamu je džihad pretvoren u sveti rat do istrebljenja neprijatelja. Ako se bar ovlašno zaviri u izvorno hrišćanstvo i islam naći će se u svetim knjigama proroka i mesija poduke i zapovijesti za ljubav prema Bogu i prema ljudima. Čak i džihad, što znači nastojati, težiti, boriti se za Alahovu stvar i protiv neprijatelja islama, samo je preokrenuta Muhamedova naredba u Kuranu vjernicima da stupe u borbu s onima koji ih napadnu, samo odbrambeno. “Budite na Božjem putu protiv onih koji se bore protiv vas. Ne prelazite granice!” Džihad smisaono znači: revnovanje, napor na Alahovom putu [9]. Islam kao cjelokupni način života vjernika, sa šerijatskim pravom, posebno je pogodan da se oni militantno usmjeravaju na ciljeve određenih grupa, država.

Odgovornost je svake crkve da istrajava na osnovnim izvornim vrijednostima svog učenja i moralnim postavkama bodri svoje pristalice da u sebi “udome” vrline ljudskog postupanja, i uz Božji blagoslov budu svjesni nakana i napora za izbavljenje.

Dodajem još i Hatingtonovu postavku da se civilizacije ovaploćuju kao *globalni etnos*, i da je *multikulturalizam* nemoguć, i poguban za države u kojima postoji. U balkanskim multikonfesionalnim prilikama se time i pomjesno i zvanično univerzalne crkve nacionalizuju, izjednačuju vjera i nacija, obnavlja ili zavodi svemoć nacionalne države pod blagoslovom njene crkve, i teži čistoj kulturnoj, etničkoj, odnosno civilizacijsko/vjerskoj zajednici. Iz doskorašnjeg ratnog okruženja se zna šta znači i kojim se sredstvima postižu čisti etnos i prava vjera.

IV

Je li čovjeku svojstvena utopija, ili je prije svega biće praxisa? Utopija kao nedostižno, kao težnja da se ispuni svaka nova čovjekova potreba, neprekidna borba; ili utopija kao varka, projekt koji zamamljuje, ali se ne ostvaruje?

Mogu li se suprotstavljati Homo technicus i Homo religiosus, ili su - naporedni, ili je Homo technicus u Homo religiosusu? Daje li nova tehnika mogućnost da nastane potpuni Homo scientis, Čovjek znanja, koji je sve tajne otkrio, ili je tajna vječita. Koliko svijest biva otvorena i dostižna za svekoliike svemirske zagonetke, vremena, prostora i života.

Razum i želja se smatraju ljudskim osobinama. Mislim da ga i sposobnost i mogućnost *izbora* čine - čovjekom. Vrijednosti su proizvod ljudske kulture, koje se stvaraju po ljudskoj mjeri.

Čovjek je, takav kakav je, suviše lomljiva, u smutnim vremenima sluđena i pometena “jedna slamka među vihorove”, koje svakakvi prevaranti vrte kako hoće. Čovjek je u svakidašnjici dovoljno nevoljan i nemoćan da bi ga kakvi idealni projekti namah osrećili ili bar izveli na put konačnog spasenja. Je li izbor u Sartrovom čovjeku-projektu, koji se sam ostvaruje? Ili u otvorenom biću koje se puni ozgo izbaviteljskim vječitim istinama i podukama?

Je li izbor, i kakav?

a) u *savršenom čovjeku* koji sve zna, sa ugrađenom pločicom u mozgu, i koji više nema razloga da pravi pogodbe sa Đavolom, duša mu je u znanju, i ponaša se po svim pravilima kiborga, prima i odašilje poruke, skladišti, postaje pravi “vedri robot”, ili

b) u *klonu*, u kome se uspravlja klonuli čovjek, sada od najodabranijeg soja, prema vrsti prohtjeva koje ispunjuje, makar što se naučnici koji kloniraju igraju Tvorca, sa-tvorca, što je protivno Božjoj volji, ili

c) u *Natčovjeku*, koji svojim natprirodnim osobinama nadmašuje ljudski rod, ili se probira po kakvim zamišljenim rasnim vrlinama, ili

d) u *Bogočovjeku*, koji poslat od Boga, uzorno živi i služi svome Tvorcu, na dobrobit svih.

Zašto bi jedini izbor bio ili Bog, ili ne-Bog. Jer, sve ne može da se smjesti, skraši i vrti u janusovskom teističko/ateističkom krugu vjerovanja/nevjerovanja u Boga. Zar čovjek nije moguć i u svom Univerzumu sopstvenih moći, sistema vrijednosti,

uvjerenja. Zašto čovjek ne bi bio potpun i sjedinjen sa svim što postoji, kao individualnost, ličnost samosvjesno biće, a ne samo kad je - izvan sebe, sa pozajmljenim, ovostranim ili onostranim, uzorima, idolima, božanstvima...

Je li dovoljna zamjena Njutnovog mehaničkog njihanja klatna do ravnoteže, mehanističke paradigme, sa predvidljivim kretanjem, Ajnštajnovom relativnošću i Hajzenbergovom probabilističkom neizvjesnošću, koje nude mogućnost čovjekovog djelanja sa nepredvidljivim ishodima. Ili se sve može proračunati, i redosljedno ispunjavati po naumu svakog pojedinca, grupe, globalnog društva. Da bi čovjek zaista umno djelovao mora da bude svjestan da je samo dio cjeline, makar bio, kako kaže Dobžanski, duhovno središte Univerzuma [10], i samosvjestan svojih sposobnosti i nedovoljnosti, - za ono što čini. "Ljudsko biće je dio cjeline koju nazivamo Svemirom, dio koji je ograničen u vremenu i prostoru. On doživljava sebe - svoje misli i osjećanja - kao nešto odvojeno od ostalog, što je neka vrsta optičke varke njegove svijesti. Ta je varka za nas kao neki zatvor, jer smo svedeni na lične želje i na ljubav prema ono malo ljudi koji su u našoj blizini.

"Stavimo sebi u zadatak da se oslobodimo tog zatvora proširivši krug ljubavi i saosjećanja na sva živa bića i na cijelu prirodu u njenoj ljepoti" (Albert Ajnštajn). Prema Tejaru de Šardenu, tvorcu noosfere, koja sjedinjuje sve svjesne duhove, evolucija materije, evolucija života i evolucija čovjeka čine jedinstven proces kosmičkog razvića [11]. Istraživanja naučnika upućuju na zaključak da smo svi upreteni u tkivo Univerzuma, i uzajamno povezani, makar što fizički izgledamo odvojeni [12]. Svi smo mi sastavljeni od iste stvari, sve je u Svemiru od atoma, od kvarkova. *Jedinstvo svijesti i materije* je dokazivano i od mistika i od fizičara. Svojom Teorijom jedinstvenog polja Ajnštajn je tragao za dokazom da su četiri osnovne fizičke sile (gravitaciona, elektromagnetna, slaba i jaka nuklearna sila) različite pojavnosti istog principa.

Sve je u promjenama i raznovrsnosti, i sve je jedinstveno u svijetu, sa relativnom trajnošću [13]. *Sve djeluje na sve*. I čovjek je "dete prirode". Sve živo je s nama u srodstvu. I Priroda je - svjesna. Život je nastao iz nežive materije. I svijest, nastala u razvoju živih bića, nosi u sebi materijalnu osnovu. Ona je vrhunac visokoorganizovane materije. U moždanoj kori se materija preobražava u svijest (Pol Mak Lin). *Svijest je biohemijski proces* (Vladimir Glišin), ali je i *biofizički proces*.

Prema Dejanu Rakoviću, ona je vrsta unutrašnjeg displeja (monitora), povezanog sa elektromagnetnim poljem moždanih talasa, što se kreće relativističkim brzinama... u koje se stalno "prepisuju" informacije iz moždane neuronske mreže (mehanizmom elektromagnetne indukcije). Svijest, vezana za EM polje (moždanih talasa u jonskim gasovitim zgusnućima), samo jedan od četiri vida ispoljavanja jedinstvenog fizičkog polja, potvrđuje panteističku ideju da je svijest svojstvo prirode na svim nivoima - od mikroskopskog do makroskopskog, od nežive do žive materije. Jonosfera predstavlja dinamičku kolektivnu memoriju čitavih bioloških vrsta. Čovjek je kao senzor uključen u kosmičku informacionu mrežu, sa mogućnostima da odašilje, prima, skladišti, prerađuje, vrednuje... [14]

Zna se da se mozak koristi tek oko 10-20%, ali je zagonetno da li je tako zbog dospjeća evolucije, koja nagovještava da će se postepeno "osvajati", ili je, kako slutim,

tzv. neiskorišćeni mozak takođe u upotrebi “procesiranjem”, memorisanjem, skladištenjem u podsvjesno/nesvjesno, u “predjele sna”, pa se “doziva” ili “samoobjavljuje” po određenim izazvanim ili “prirodnim” impulsima. Možda bi se u procesima elektromagnetnog talasanja moglo tragati za mogućnošću sveopšte svemirske komunikacije. Obuhvatam i mogućnost upotrebe, tačnije oduhovljenja sve savremenijih tehničkih, informaciono/komunikacionih “alata”, koji povezuju sve više ljudi u sve više odnosa. Korišćenje novih tehnika, koje Piter Rasel naziva *psihotehnologijama*, u spoju tehnika mistika i duhovnih učitelja sa spoznajama mozga kao psihofizičkog procesa, neuralnih i neuronskih mreža, otvorili bi uzbudljiva doživljavanja novih prostora dosadašnjih misterija.

Može li *čovjek* da bude *prva*, i *najviša*, *čovjekova potreba*? Može li se stvarati *slobodno i otvoreno društvo* u kome čovjek neće robovati ni religiji ni ateizmu, kao razočaranoj religijskoj svijesti, u kome će prestajati potreba za iluzijama i bjekstvom u onostrani život, u kome Bog neće, ni u kom obliku, biti mjera čovjeka, nego će sam čovjek biti najveća potreba i vrijednost svakog ljudskog bića. Makar što se tumači da je nauka racionalna, mada počiva na vjeri, da vjera počinje gdje razum prestaje, da je čovjek logičan i teologičan, da neke probleme rešava razumom (tehničke), a neke vjerom (smisao života), te da je religija svojstvo ljudskog duha [15], zapitao bih: može li se čovjek odista tako razaznavati, raščlanjivati, razdjeljivati, rascjepljivati, ili je u njemu, zavisno i od samospoznaje, sve sjedinjeno, moguće za ispoljavanje i djelanje, zavisno od ličnosti, okolnosti.

Čovjek, kakav jeste, sazdan je od krhkog i kvarljivog “materijala”, sa svim manama i žudnjama da uljudeno živi i *sopstvenim djelima traga za smislom života*. Vraćanje u praiskone Upanišada ili u izvorno hrišćanstvo u potrazi mogućeg spajanja s Atmanom ili sjedinjenja sa Apsolutnim Bivstvom kroz Samo-supersvijest [16] zavodljiva je zamisao samoosvješćivanja čovjeka. U zbilji je ona izgledna samo za odabrane, samoodabrane, koji znaju “svoj put Bogočovjeka”, i koji se posvete svekolikom ispunjenju i oslobođenju u “najvišoj Stvarnosti”. Za svakoga je, pak, moguće da smisao bistvovanja ne traži i ne nalazi samo u silama izvan sebe, nego u svojoj tvoračkoj moći, združenoj i umnoženoj sa drugim ljudima, kojom mijenja i razvija prirodu, društvo i sebe sama [17]. Učimo se, dakle, umijeću/umjetnosti življenja života koji je samo jedan, više u jednom, ili naizmenično, zavisi ko u šta vjeruje, koji/koje valja ispuniti svrhom. Zar nije divotno biti svoj, potpun, čovječan, u sebi, za sebe, za sve ljude, svuda kud se hodi, u domu svome, u prisnosti sa bližnjima, u poslu, u ophođenju sa svima, u razgovorima/pregovorima, u javnim poslovima, radi dobra svog i opšteg. Usredsređeni mišlju, osjećanjima i djelom na *ljubav, mir i dobrotu* ljudi bi u sebi, i u svemu, otkrivali nova svojstva i sposobnosti samospoznaje, samosvijesti, samoostvarivanja i samodjelatnosti.

LITERATURA

- [1] J. Rifkin, *Posustajanje budućnosti* (Naprijed, Zagreb, 1986). Po Rifkinu, zakon entropije ruši predstavu o povijesti kao progresu. Niskoentropijska kultura daje izgleda da se izbjegne djelovanje “ubica novog doba”. I holističko shvatanje o uzajamnoj povezanosti svih pojava, i niskoentropijska kultura koja čovjeka smatra dijelom prirode, i zakon ekologije da je “sve povezano s ostalim” -

upućuju na zajedničko djelovanje svih. Istovremeno, zakon entropije se isključivo bavi materijalnim svijetom, dok je “nijem... u vertikalnom svijetu duhovne transcendencije. Stoga pravila entropije ne vladaju područjem duha”. Ipak, razložno je da se cjelovito shvata i domašaj entropijske paradigme, i mogućnosti čovjekovog djelovanja za budući razvoj.

- [2] K. Akselos, *Marks mislilac tehnike, Od otuđenja čovjeka do osvajanja svijeta* (Logos, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986).
- [3] V. Ćosić, Program za komuniciranje sa Svevišnjim, *Duga*, N° 406, Beograd, 16-29. 9. 1989.
- [4] H. Moravec, *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence* (Harvard Univ. Press, Boston, 1989).
- [5] P.F. Drucker, *Postkapitalističko društvo* (Grmeč - Privredni pregled, Beograd, 1995).
- [6] P. Russell, *Buđenje planeta* (Globus, Zagreb, 1989). Neizbežan sudar civilizacija, Borba, Beograd, 18.10.1993.
- [7] S. Hatington, Sukob civilizacija & Sukob civilizacija i prepravljanje novog svetskog poretka & Multikulturalizam je shizofrenija & Propast Zapada po Hatingtonu, *Duga*, N° 1661, 15-28. 2. 1997; N° 1662, 1-14. 3. 1997.
- [8] D. Segre, Fundamentalisti svih zemalja, *Duga*, N° 1661, isto.
- [9] T. Ling. *Istorija religije Istoka i Zapada* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1993).
- [10] T. Dobžanski, *Evolucija čovečanstva* (Nolit, Beograd, 1982).
- [11] P. Tejar de Šarden, *Fenomen čoveka* (BIGZ, Beograd, 1979). Teolog i naučnik, Tejar de Šarden, težio je kompletnoj sintezi duha, spajanjem ljudskih jedinki srž-do-srži, što se postiže isključivo univerzalnom uzajamnom ljubavlju. Nauka, filozofija i religija konvergiraju u blizini Totaliteta, koji je za njega obuhvatanje i čovjeka u prirodi i organske prirode čovječanstva, psihičkog i društvenog zajedno. Planetarizacijom čovječanstva, sjedinjenjem noosfere u Omega tački stapa se u veliko globalno organsko jedinstvo.
- [12] L. Votson, *Superpriroda, Naučni pogled na natprirodno* (Dosije i Službeni list SRJ, Beograd, 1995). U svom istraživanju Votson dolazi do zaključka da čovjek shvata kako sam ne može opstati, da mrežu Superprirode zajedničkom snagom podupire ogroman broj pojedinačno veoma krhkih fragmenata, da je život na Zemlji ujedinjen u jedan superorganizam, i da je sve samo dio kosmičke zajednice.
- [13] A. Burginjon, *Prirodna istorija čoveka* (XX vek, Beograd, 1996).
- [14] D. Raković, Hijerarhijske neuronske mreže i moždani talasi: na putu ka teoriji svesti, u Zborniku: *Svest - naučni izazov 21. veka* Lj. Rakić, D. Raković, Đ. Koruga, A. Marjanović, eds. (ECPD, Beograd, 1996); D. Raković, Osnovi biofizike (Grosknjiga, Beograd, 1994).
- [15] Đ. Šušnjić, *Nauka i religija*, Zbornik predavanja Credibel škole (Tersit, Credibel škola, Beograd, 1995).
- [16] P. Vujičin, Stanja svesti u ezoterijskoj praksi, *Svest: naučni izazov 21. veka*, D. Raković i Đ. Koruga, eds. (ECPD, Beograd, 1996).
- [17] D. Ičević, *Kuda ide nacija* (Univerzitetska riječ i Centar za marksističko obrazovanje “Milun Božović”, Titograd, 1986).